

Bornholms historie

Middelalder (1050-1576)

Kristendommens indførelse falder i Norden sammen men historisk tid. Perioden fra den romersk-katolske kirkes konsolidering omkring 1050 indtil reformationen i 1536 betegnes middelalder.

På Bornholm kan middelalderen inddeles i tre tidsafsnit. 1) Tidlig middelalder betegner perioden fra kristendommens indførelse omkring 1050 og indtil ødelæggelsen af kongens borg Lilleborg i 1259. 2) Sen middelalder betegner perioden 1259-1525, hvor Bornholm er underlagt ærkebispesædet i Lund og styres fra Hammershus. 3) Lybækkertiden omfatter årene 1525-1576, hvor Bornholm af den danske konge i 50 år var pantsat til Hansestaden Lybæk.

Selvom der er tale om historisk tid, er der fra Bornholms middelalder ikke bevaret ret mange skriftlige kilder om forhold og begivenheder på øen, hverken i det ærkebispelige arkivmateriale i Lund eller i andre danske arkiver. Størstedelen af kildematerialet fra Bornholm må betragtes som destrueret under de gentagne angreb og plyndringer af Hammershus. På mange måder kan man derfor tale om en "forhistorisk tid", men der er dog bevaret et stort kildemateriale af anden art: Borge, kirker, kapeller, rune-/gravsten helligkilder, stednavne samt ikke mindst jordfundne enkelgenstande. Alle rummer de oplysninger, der "læst" på den rigtige måde giver viden om middelalderen, således at det fra og med middelalderen i højere grad er muligt at sætte kultursporene ind i en politisk, økonomisk og kulturel sammenhæng. Fra senmiddelalderen er der bevaret flere skriftlige dokumenter, som primært handler om køb/salg af skøder og retslige forhold vedrørende kongen, kirken og adelen.

Først fra og med lybækkertiden eksisterer der flere og mere udførlige skriftlige beretninger, der mere generelt beskriver forholdene på Bornholm. Perioden burde derfor regnes med til nyere tid, men oftest sættes grænsen for middelalderens afslutning på Bornholm ved år 1576.

Tidlig middelalder (1050-1259)

Bornholm havde i vikingetiden haft sin egen konge, men mistede i løbet af 900-tallet sin selvstændighed og blev underlagt den danske kongemagt. Ifølge Snorre Sturlusons (1178-1241) saga om Olav Trygvason styrede Bornholm på Harald Blåtands tid (940-986) af en jarl Veset. I den islandske Flateyar-bok fra ca. 1380 berettes, at der fandtes 20 kongsgårde på Bornholm på Knud den Helliges tid (1080-86). Knytligesagaen fra ca. 1250 angiver, at der fandtes 12 kongsgårde, der blev bestyret af kongens ombudsmand/høvedsmand, men nævner desuden, at der fandtes 14 kirker og 12 "byar". Hele Bornholm ser ud til at have været kongelig besiddelse, krongods (kongelev). Under stridigheder mellem kong Svend og ærkebiskop Eskild i år 1149 skænkede kongen således ærkebispesædet en "landsby" og en stor del af Bornholm for at gøre ham til sin oprigtige ven (ifølge Saxo Grammaticus, ca. år 1200). Denne by er med stor sandsynlighed Åkirkeby, og en stor del af øen må være de tre herreder Michlingæ (Søndre), Hænnings (Nørre) og Hasle herred (Nørre). Det fjerde herred, blev bibeholdt af kongen. I Kong Valdemar 2.'s Jordebog fra 1231 anføres det blot som et herred in Burghændholm.

Herreder, der har fungeret som en økonomisk, retslig og militær inddeling, menes at gå tilbage til vikingetiden. Et herred svarer til et område, hvis indbyggere kunne stille og udruste en militær enhed på 42 mand. Herredet har yderligere været inddelt i 1-4 skibener (skipen), der fungerede som skatteopkrævningsdistrikter. I hvert skipen skulle de ledingspligtige bønder i fællesskab bekoste bygning, proviantering og bemanning af et ledingsskib, der i tidlig middelalder bestod af 24 eller 26 årer. På Bornholm skulle der således have været 12-16 skipen. Kongens (kronens) gods kan efter renoveringen centralborgen Gamleborg i Almindingen være blevet administreret herfra, men siden ca. 1150 må styret være udgået fra den nyopførte Lilleborg. Kirkens gods kan være blevet

administreret af kannikkerne ved øens hovedkirke i Åkirkeby. Men senest må administrationen være overført til Hammershus, der kommunikationsmæssigt ligger tættere på Lund.

I middelalderen opfattede man samfundet som styret af to magter: Den himmelske, repræsenteret ved kirken, og den jordiske, repræsenteret ved kongemagten. Så længe kongen selv var med til at godkende valget af biskopperne, var der kun få uoverensstemmelser. Efter 1103/1104, hvor ærkebispesædet i Lund blev oprettet, og i takt med at kirken blev en af de største godsbesiddere, blev kirken i stigende grad uafhængig og en magtfaktor i opposition til kongen. Således begyndte domkapitlet selv at vælge biskopper og ærkebiskop uden at rådspørge kongen. Bortset fra enkelte stridigheder var kongen og kirken dog nært forbundne indtil 1252, hvor Jakob Erlandsen tiltræder som ærkebiskop i Lund.

Netop fordi de meste af Bornholm i 1149 var blevet ærkebispegods, blev øen inddraget i stridighederne imellem konge og ærkebisp. I 1259 blev Lilleborg således indtaget og ødelagt af ærkebispens bror Anders Erlandsen og fyrst Jaromar af Rügen. I et anklageskrift fra pave Urban 4., dateret den 4. april 1264, hedder det bl.a., at ærkebiskop Jakob Erlandsen havde sendt en hær til *"øen Bornholm, som tilhører Kongen og ligger i Lunds Stift, og der skal Du på grusom Maade have ladet omkring 200 af Kongens Mænd dræbe, beskattet de overlevende af Kongens Mænd, ødelagt hans Borg i Bund og Grund og med Vold og Magt sat dig i besiddelse af øen, som du holder besat til Forargelse for mange og til Skade og Tynge for Kongens Værdighed"*.

Den danske konges borge, den ældre Gamleborg og den yngre Lilleborg, var begge centralborge opført midt på øen for at kunne beherske hele Bornholm. Antagelig omkring 1100 blev Gamleborg udbygget med en ca. 275 meter lang, indtil 2 meter tyk og mindst 6 meter høj stenmur langs hele borgens vestside. Ligeledes blev der opført en ny sydindgang opbygget med karmsten af kalk-/limsten fra Limensgade syd for Åkirkeby. Under de seneste års restaureringsarbejder er der i murværket fundet en enkelt portalsten i limsten. I den brændte mørtel er der fundet mange stykker trækul, der ved hjælp af en serie C14-dateringer vil kunne afsløre, hvornår dette formentlig ældste stenbygningsværk på Bornholm er blevet opført. Midt på borgpladsen er der fundet spor af en kalkovn fra byggeriet. Inden for borgområdet er der ved mindre udgravninger og ved undersøgelser med metaldetektor bl.a. fundet mange genstande af jern: Knive, pilespidser og stighbøjler. Desuden hvæssesten af norsks skiffer, flere vævevægte samt skår af Østersø-keramik – alt sammen fund, der tyder på, at der i tidlig middelalder fandtes en mere fast garnison på Gamleborg. Gamleborg kan, med et borgareal på hele 27.000 m², have været for vanskelig at forsvare. Bedømt ud fra møntfund har kongen omkring 1150 påbegyndt opførelsen af den langt mindre Lilleborg på 2.600 m² – 700 meter NV for Gamleborg. Lilleborg er sandsynligvis omkring 1200 blevet yderligere forstærket med en 2 meter tyk mur og et kvadratisk 9x9 meter stort kernetårn opført ved indgangen på borgens NØ-del. Fundet af flere mønter slået under Erik Klippings tid, 1259-1286, fortæller, at der i en kort periode efter borgens ødelæggelse var aktivitet på stedet, sandsynligvis i forbindelse med nedbrydningen af borgen.

På Lilleborg er der siden 1820-22, hvor de første arkæologiske undersøgelser blev foretaget, blevet gjort mange fund i ruinen. De fleste genstande er fremkommet ved P. Haubergs undersøgelser og restaureringer i årene 1887-1928. De seneste fund er fremkommet ved en frilæggelse og restaurering af borgen i 1954-57. Trækul og store dynger forkullet korn viser, at Lilleborg blev brændt af. Talrige fund af mønter, rudeglas, glasbægre, lerkar, køkkengrej, spillebrikker, kamme samt armbrøstpille, stighbøjler og dele fra rustninger vidner om borgens pludselige ødelæggelse.

I Adam af Bremens redegørelse om forholdene i Norden omkring 1070 berettes, at Bornholm først blev kristnet under biskop Eginio fra Dalby/Lund (o. 1060-1072). Omkring 1060 skulle Eginio have fået bornholmerne til at ødelægge deres afgudsbilleder og opfordret dem til at bygge kirker samt løskøbe de mange trælle, der fandtes. Den sene kristning af øen har kunnet berigtiges ved de seneste års undersøgelsesfelter af tre tidligkristne gravfelter. I adskillige af gravene var der medgivet mønter fra Svend Estridsens regeringstid, 1047-1074/76. Derimod er det endnu ikke lykkedes at

finde sporene af de ældste trækirker, der må formodes at være blevet opført på stedet. De tidligkristne gravpladser ser ud til at være blevet opgivet senest i midten af 1100-årene samtidig med opførelsen af stenkirkerne.

De mange tidligkristne runesten har sandsynligvis stået på de første kristne kirkegårde. På stenene er indhuggede kors og indskrifter som Gud/Drotten/Herren hjælpe hans sjæl/ånd og Sankt Mikael. Den hellige/algode Krist hjælpe hans sjæl. Gud hjælpe deres ånder og guds moder. Gud ynkes over hans sjæl. Gud lette ånden evindeligt/i al evighed. Krist og Sankt Mikael og Santa Maria hjælpe hans sjæl. De fleste er rejst af mænd efter mandige slægtinge, kun undtagelsesvis er de rejst af eller for kvinder, som det er sket i Bodilsker, hvor stenen blev rejst efter Botirda. Selvom stenene er kristne, er mandsnavnene endnu hedenske som Thorfast, Thorsten og Tholak.

På Bornholm opførtes 15 romanske stenkirker i tidsrummet 1150-1250. Af disse er de 12 endnu bevarede, Østermarie kirke dog kun som ruin. Rø, Klemens og Vestermarie kirker blev helt fjernet i slutningen af 1800-tallet for at gøre plads til større anlæg.

Det kan i dag være svært at afklare, hvorfor en kirke blev bygget netop det pågældende sted, men ved at studere kirkernes topografiske placering tegner der sig både nogle forskelle og ligheder. Bortset fra Østerlars kirke ligger kirkerne ikke placeret centralt i sognene. Især Klemens, Pouls og Å kirker ligger acentralt i forhold til ”sognegårdene”, der har ulige lang vej til sognekirken. De fleste stenkirker er sandsynligvis opført på steder, hvor der i forvejen fandtes en trækirke og en god kirkegård. Enkelte fund af 1000-tals mønter fra Klemens og Vestermarie kunne understøtte dette. Meget tyder på, at der med stenkirkebyggeriet er sket en centralisering, hvorved flere trækirker og tidligkristne kirkegårde og sogne er blevet nedlagt og samlet under et nyt sogn og en nyopført stenkirke. Størrelsesmæssigt dækker gravfelterne ved Ndr. Grødbygård og Munkegård et befolkningsgrundlag på ca. 200 mennesker svarende til 20-25 gårde og til et halvt sogn. Hvis dette afspejler normalbilledet, skulle der findes ca. 40 tidligkristne gravpladser på øen.

Middelalderkirkerne opførtes af øens egne materialer: Granit, sand- og kalk-/limsten. Stilmæssigt er kirkebygningerne stærkt påvirkede af den romanske kunst omkring ærkebispesædet i Lund. Der er tale om to kirketyper, begge med apsis, kor og skib: Langkirken og rundkirken. Bortset fra Peders og Pouls kirker har langkirkerne også haft romanske vesttårn. Våbenhuset ved Å kirke er opført i sen romansk tid, 1200-1250. Tilsvarende romanske våbenhuse fandtes tidligere ved Ruts, Peders og Østermarie kirker. De ældste klokketårn (porthus) ved Å kirke og Østermarie formodes at være romanske. Begge er nu fjernede.

Kirkerne er bygningsmæssigt meget forskellige – rundkirkerne synes bygget tidligt og i løbet af en kortere årrække. Å kirke er sandsynligvis også påbegyndt tidligt, men har haft flere byggefaser. Yngst fremtræder Pouls kirke, både stil- og størrelsesmæssigt. Kirkernes størrelse giver sammen med selve arkitekturen et mål for kirkens relative alder og betydning. Å kirke fremtræder som øen klart største kirke, dernæst følger rundkirken i Østerlars. De mindste kirker som Ruts og Knuds kirker hører sammen med ”herredskirkerne” (Klemens, Å, Vestermarie og Østermarie) sandsynligvis til de ældste langkirker. Der er dog åbenlyse dateringsproblemer; helt afklaret bliver diskussionen næppe, førend det en dag lykkes at træringsdatere det tømmer, der findes i kirkerne. Indtil videre er de vigtigste holdepunkter for en datering de fund af mønter, der er gjort ved nedrivninger eller ombygninger af kirkerne. I de fleste kirker er de ældste mønter slået under Knud 6. (1182-1202). I Østerlars rundkirke er der fundet to mønter fra Valdemar 1., slået omkring år 1157. Mønter, fundet under alteret i Nylars fra Valdemar 2.’s tid (1202-1241) og i Østermarie fra Erik Plovpenningens tid (1241-1250), er taget til indtægt for stenkirkernes datering til den første halvdel af 1200-tallet.

Sogneinddelingen er en kirkelig (gejstlig), administrativ inddeling inden for herrederne. I store træk antages den eksisterende sogneinddeling at være blevet gennemført omkring år 1135 efter indførelsen af tiende. Af kirketiendet gik 1/3 til bispemændene 1/3 til sognepræsten og 1/3 kirkebygningens vedligeholdelse.

Fordelingen med 4 sogne i de tre herreder og kun 3 i Østre herred og det, at ”herredssognene” har dobbelt sognestørrelse, underbygger sammen med påvisningen af mindst to opgivne tidligkristne

kirkegårde af ½ sognestørrelse, at sogneinddelingen må være et resultat af en overordnet planlægning. Jordfordelingen til præstegårde og skove samt degnegårde må ligeledes være blevet reguleret på denne tid. De fleste præste- og degnegårde har været placeret op til eller tæt ved kirkerne. Der er dog iøjnefaldende undtagelser, hvor andre gårde ligger tættere på kirken som f.eks. Vestergård i Vestermarie, Kannikkegård ved Å kirke, Vellensgård ved Ny kirke, Dammegård i Pedersker og Lindesgård ved Ols kirke. Spor fra bygningsarbejdet, håndværkerbygninger og kalkovne, som der er påvist ved borgene, er endnu ikke påvist i tilknytning til nogen af kirkerne. Der er ved flere af kirkerne fundet bebyggelsesspor fra tidlig middelalder, der viser, at kirkerne ikke altid har ligget så isoleret som de i dag fremtræder. Netop den manglende moderne bebyggelse gør det – bortset fra Å kirke – muligt næsten uhindret at foretage nye arkæologiske undersøgelser tæt op til kirkerne.

De kristne blev gravlagt med hovedet mod vest og ansigtet let hævet mod øst, således at personen kunne se Jesus, når han på opstandelsens dag genopstod sammen med den opstigende sol i øst. Armene placeredes langs kroppen. Gravdybden var oftest ca. 60 cm. (1 alen). Kvinderne gravlagdes i nord, mændene i syd – en kønsopdeling der bevarede indtil reformationen (1536). Tilsvarende var kirkeskibet opdelt i en nordlig kvindeside med en selvstændig kvinde-/norddør og en sydlig mandsside med en syddør. Gravlægning inde i kirken var forbeholdt socialt og økonomisk betydningsfulde personer. Kirkens ejere og beskytter blev ofte gravlagt i kirkens vestparti eller tårn, medens kirkens præster gerne placeredes nær alteret og i kirkens kor.

I den katolske middelalder optog kirken kildekulten, en kult ved kilderne, der har været benyttet tilbage i hedensk tid. På Bornholm findes 55 navngivne kilder, heraf anses de 9 for at være helligkilder. Ved Å kirke kendes 7 kilder, hvoraf to betegnedes som helligkilder. Kirken er opført 300 meter fra helligkilderne Lappetræskilden og Stokkekilden. De hellige kilder i Åkirkeby er sandsynligvis forklaringen på, at Å kirkes værnehelgen er blevet Johannes Døberen, ham der stod for renselsen ved vand. Også Østermarie kirke og Ibs kirke er blevet placeret nær kildevæld. I Østermarie ligger kildevældet kun 25 meter vest for kirkens tårn. Ved Ibs kirke findes Præstekilden 200 meter syd-øst for kirken. Ud fra denne placering på skrånende terræn kan Østerlars, Ols, Nylars og Rø kirker ligeledes have været placeret ved kildevæld; i tilknytning til kirkerne findes der endnu bevaret damme.

Bornholms karakteristiske bebyggelsesstruktur med enkeltgårde struktureret i lange gårdrækker og i små bygder med by-betegnelser kan føres tilbage til tidlig middelalder. Kendskabet til landbebyggelsen i tidlig middelalder er gennem de sneste år blevet væsentlig forbedret. I dag kendes hen ved 250 tomter ofte med rige affaldslag med drejet, hårdt brændt ”Østersø-keramik”, også kaldet slavisk eller vendisk keramik. Desuden kendetegnes mange af pladserne ved at være relativt fundrige på metalgenstande og ved at have velbevarede møddingslag. Den egentlige årsag til, at der findes så mange tomter, er, at der indenfor tidsrummet 1000-1200 skete to større bebyggelseskift. Det første gennemføres i løbet af 1000-årene, hvor et stort antal gårde om- eller nyanlægges. Det andet skifte sker omkring 1200, hvor de fleste gårde flyttes til det sted, hvor de er placeret i dag.

Kongens og kirkens tilstedeværelse har været meget synlig i middelaldersamfundet og medført et stigende skattetryk. Samtidig med en massiv befolkningstilvækst kan det forklare behovet for produktionsudvidelser med nyrydninger og opdyrkning af hidtil uudnyttede arealer og de omfattende gårdflytninger til følge. Ændringer, der har medført, at gårdene er blevet placeret mere hensigtsmæssigt i forhold til den nyindtagne jord.

Trods de omfattende bebyggelsesændringer forbliver bebyggelsesstrukturen med enkeltgårde i gårdrækker uændret. Dog er der antydninger af, at antallet af bebyggelseskonzentrationer med tre tætliggende gårde er blevet stærkt reduceret, dvs. gårdene er udflyttede. På mange måder virker bebyggelsen reguleret, men der foreligger endnu ingen undersøgelser, der kan bevidne, om gårdtofterne har været indhegnede og regulerede efter deres skattegrundlag (bol), som det kendes fra det gammel-danske område samt fra Øland og i Upland. Når det gælder kendskabet til middelalderens byggeskik, er der dog, trods enkelte udgravninger, ikke fremkommet væsentligt ny

viden, primært fordi udgravningsfelterne har været for små til at afdække hele huse. Til gengæld har flere middelaldergårde ladet sig registrere fra luften. Især på de lettere jorder på Sydbornholm har det i de tørre somre 1989-92 været muligt pga. vækstofforskelle i afgrøderne at dokumentere flere middelaldergårde. Der kan på denne baggrund påvises to typer langhuse. Vikingetidens krumvægshuse bygges fortsat ind i 1100-tallet, men afløses derefter af rektangulære langhuse. Stolperne kan stadigvæk være jordgravede, men oftere ses væggene placeret på stenfundament, og de tagbærende stolper placeres på syldsten. I modsætning til landbebyggelsen kendes der endnu næsten intet til kystbebyggelsen. Både Rønne og Hasle, der har givet navne til herrederne, må sammen med Åkirkeby formodes at have udgjort bymæssige bebyggelser. Flere fiskelejer og handelspladser måtte forventes at være blevet anlagt på denne tid, men kun få arkæologiske undersøgelser er hidtil blevet udført. Endnu er det kun fiskeboderne ved Grynebæk, Sandkås Odde og Flisebæk syd for Årsdale, der har kunnet dateres til tidlig middelalder.

Langs Bornholms nord- og østkyst findes der endnu bevaret de synlige spor efter middelalderens omfattende sildefiskeri. Bedst bevaret er anlæggene ved Bølshavn vest for Gyldensåens udløb, på Frennemark, ved Svenskehavn og i Skarvigen syd for Nexø. Efter at man i 1200-tallet fik organiseret udvindingen salt blev saltet sild den helt store eksportvare til det katolske Europa. I fastetiden måtte man ikke spise kød, og der blev derfor særlig efterspørgsel på fisk. Handelen på Bornholm organiseredes især af købmænd fra Hansabyerne, Lübeck, Stralsund, Greifswald, Stettin, Kolberg, Danzig og Königsberg, hvis købmænd søgte sildemarkederne i tiden 24. august til 9. oktober, hvor det store fiskeri foregik.

Fra omkring år 1000 og indtil begyndelsen af 1500-tallet kunne der især langs Bornholms øst- og nordøstkyst fanges store mængder sild. Flere små samlinger med boder på strækningen mellem Snogebæk og Hammeren stammer givetvis alle fra denne tid. Ved de største samlinger af boder og sildemarkeder opførte ærkebispens kapeller. Salomons kapel på Hammerens nordspids er et fint eksempel herpå.

Fiskeriet og handelen bragte stor velstand til Bornholm. På grund af sin rigdom blev øen imidlertid også et lokkende bytte for sørøvere. I 1400- og begyndelsen af 1500-tallet var det især lübeckerne, der foretog organiserede plyndringstogter. I 1428 afbrændte de således halvdelen af øens gårde og brandskattede resten. I 1509 brandskattede de Bornholm for 8000 Mark sølv og året efter for 8000 Lod sølv svarende til henholdsvis 1870 kg og 125 kg sølv.

Mellem Sandkås og Frenne Odde findes Bornholms største samling af bodetomter fra det tidlig middelalderlige sildemarked. Tomterne, hvis oprindelige antal anslås til mindst 50, følger kysten i en lang række over en strækning på 700 m. De tegner sig som ovale fordybninger omgivne af en lav jordvold. Ud imod havet er de åbne med en indgang. De delvis forsænkede boder har alle en solid, op til 50 cm høj fodmur sat af granitsten med en jævn inderside. Som eneste bindemiddel er der anvendt jord og ler. Gulvet består af et lag ler. De fleste anlæg er små, ca. 3,5 x 3 m, men enkelte har en større, næsten kvadratisk grundplan på op til 10 x 10 m med flere indre vægge. Bag ved de større boder var der flere udhuse eller kældre, ofte 3 og 3 sammen.

Ved undersøgelserne af bodetomterne i 1885-93 fandtes der spor af ovne og ildsteder. Sammen med fundene af mange tyske mønter, importerede potteskår, jernredskaber og kreaturben vidner det alt sammen om, at der her har boet mange mennesker fra 1200- til 1500-tallet. De ældste møntfund er slået imellem 1199-1216, de yngste i 1538, men de fleste mønter stammer fra perioden 1340-1475. Nogle af boderne har med stor sandsynlighed også fungeret som sæsonboliger for de tyske handelsmænd. Mange af boderne på Frennemark blev i slutningen af forrige århundrede ødelagt i forbindelse med den store grustagning ved Holkemyr ud for Frennehavn. Andre er blevet tildækkede ved udvidelsen af campingpladsen ved Hullehavn. Men endnu findes en halv snes tomter. De nordligste ved Hullehavn er meget svære at finde, men sydøst for Hjemstavnsbyen ved Frennehavn går kyststien tæt forbi 4 mere let genkendelige bodetomter, der frededes i år 1900.

Inddelingen af øen i fire omtrent lige store herreder antagelig engang i vikingetiden ser efter de sikre folketalsmålinger i 1787 og 1801 også ud til at have kunnet være en 4-delning af øens befolkningsantal. Omkring år 1000 har der anslået levet omkring 2.500 mennesker i hvert herred.

Bornholms gunstige beliggenhed ved de internationale handelsveje i Østersøen havde i middelalderen stor betydning for erhvervsforhold og økonomi. De arkæologiske fund vidner om stor velstand, og i Adam af Bremens beretning fra omkring 1070 omtales Bornholm som Danmarks mest besøgte havn og en sikker ankerplads for de skibe, der sejlede østpå mod barbarlandene og Grækenland. Især i den sidste halvdel af 1100-tallet og i årtierne efter 1200 øgedes produktionen og vareudvekslingen i hele Nordeuropa. Landbrugets metoder forbedredes, sildeeksport blev mulig, takket være en ny saltningsteknik, og de nordtyske handelsbyer blev grundlagt. I Danmark anlægges kystbyerne formentlig først efter 1185, hvor de vendiske sørøvere var blevet nedkæmpet. Bornholmerne har også deltaget i den rige handel, således omtales bornholmere blandt købmændene i Slesvig stadsret fra omkring 1200.

Som bymæssig bebyggelse med håndværk og handel må Åkirkeby antages at være ældst, men der mangler helt arkæologiske undersøgelser i byen. Selvom vareproduktionen og håndværk bliver mere specialiseret, produceres og forarbejdes de fleste genstande fortsat lokalt. Pottemagere og smede ser ud til at være nogle af de første håndværksfag, der skiller sig ud. Ved Gl. Skovgård i Olsker, Skåningehøj i Klemensker og ved Ndr. Stensebygård i Bodilsker er der påvist spor af smedjer. I Stenseby havde smeden også støbt med sølv. Borgene har antagelig haft deres egen stab af håndværkere. På Lilleborg er der ud over spor af en smedje fundet råmaterialer og halvfabrikata til fremstilling af genstande og redskaber af ben og hjortetak.

Gårdene producerede korn og animalske produkter. For at beskytte dyr og afgrøder findes der fra tidlig middelalder ofte hele systemer af skelgrøfter omkring gårdene. Princippet med hegningen af udmarken må være meget gammel, sandsynligvis vil den kunne tilbageføres til forhistorisk tid. Bestemmelser om hegning findes omtalt i Skånske Lov.

I forbindelse med arkæologiske undersøgelser af bopladslag fra tidlig middelalder findes der som nævnt næsten altid bevaret affaldslag med dyreknoget. Af husdyr er der fundet knogler af hest, kvæg, svin, får/ged, gæs og høns. Af vildt jagedes kron dyr, rådyr, agerhøns, ræv og skovmår. Fra Jomfrugård i Poulsker og Lilleborg i Almindingen er der også bevaret forkullede korn og frø, der fortæller, at man især dyrkede byg og rug, men også havre, hestebønner, sæddodder samt blegbladet pileurt indgik i afgrøderne på denne tid.

Fra og med 1000-tallet bliver der importeret mange drejekværne af granatglimmersten, muligvis fremstillet i Norge. De er nemme at identificere og hører og hører sammen med den drejede Østersø-keramik til de mest karakteristiske fund ved lokaliseringen af bebyggelser fra tidlig middelalder. De fleste kværnsten har været 40-50 cm i diameter og 5-10 cm tykke. De har dels været benyttede som håndkværne, men mange af dem har fordybninger til spændplader/ankre, der tyder på, at de har været benyttede i vandmølleanlæg. Flere tidlig middelalderbebyggelse er også placeret tæt på et åløb, at det må have været en vandmølle, der har bestemt gårdens placering. Mange vandmølledæmninger antages oprindeligt at være blevet anlagt i middelalderen, hvor vandløb har kunnet male korn til at dække flere gårdes behov. I 11-1200-tallet må vandmølleanlæg over hele landet være blevet så almindelige, at der opstod et behov for at lovgive herom. Således findes der i Skånske Lov fra ca. 1210 regulativer om mølledamme.

Fiskeriet har gennem hele middelalderen spillet en stor rolle. Retspraksis og stridigheder om fiskevand findes omtalt i Knytligesagaen og i Skånske Lov. På Bornholm har de seneste undersøgelser af bopladser fra tidlig middelalder vist, at der blev fanget og spist store mængder fisk. De ældste fiskebodedtomter stammer også fra denne tid. De ældste fiskebodedtomter kan være vanskelige at se i terrænet, ofte ligner de kun små runde eller ovale jordvolde. De findes i dag bevaret ved de små naturhavne, tæt ved å-udløb. Fordi de er så vanskelige at identificere, kan de være mere udbredte, end hvad vi hidtil har haft kendskab til. Ved de arkæologiske undersøgelser af tomterne er der påvist sild, torsk, marsvin, gråsæl og grønlandssæl. Af havfugle havmåge, svartbag, havlit og skarv.

Færdselsvejene har som i dag naturligvis været knyttet til bebyggelsesmønstret. Knudepunkter som gårdrækker/bygder, kirker, borganlæg, tingsteder, stenbrud, fiskerlejer og landings-/handelspladser dannede udgangspunkt for det overordnede vejnet. Retningslinier for fællesvej findes berørt i Skånske Lov.

I tidlig middelalder, da borgene i Almindingen var i brug, blev der skabt mange hulvejsspor. Mange af disse er endnu bevaret. Hvor vejene passerede områder med blød bund, findes der stenbrolægninger. På disse steder kan der også være bevaret måtter af risfletninger. Holzførster H. Rømer omtaler, at der ved den sydøstlige adgangsvej til Lilleborg, i forbindelse med tørvegravning, fandtes bropæle og risfletninger. Hvis de endnu er bevaret, burde det være muligt at C14-datere, eller endnu bedre træeringsdatere, anlæggelsestidspunktet for broen. Men der er kun undtagelsesvis, der kan forventes at være bevaret organisk materiale, som kan datere vejsporene. Ved vadesteder som f.eks. i Døvredal i Bodilsker er det muligt at skelne vejenes relative tidsforhold, fordi de skærer og overlejrer hinanden, men en præcis datering kan der ikke sættes på dem. Selv ved arkæologiske undersøgelser vil det ofte være vanskeligt at finde et tilstrækkeligt stort materiale til en datering. De yngste vejspor fra nyere tid vil dog i reglen kunne genfindes og udskilles ved at studere de ældste matrikelkort. Endnu foreligger kun en spredt registrering af hulveje. Opgaven kan forekomme enorm, men der burde faktisk tages fat på at udarbejde en mere systematisk registrant for at få overblik over, hvilke muligheder der foreligger, både med hensyn til datering og bevaring af de bedste vejsystemer.

Selvom der på Bornholm ikke fandtes landsby-bebyggelser med dyrkningsfællesskab, har der, både med hensyn til kirkerne, men frem for alt på forsvars- og retsområdet, været behov for en fællesforvaltning. Organiseringen i såkaldte gilder har sandsynligvis eksisteret, siden sogneinddelingen blev etableret. Gilderne, der omtales på svenske runesten fra 1000-tallet, kan oprindelig primært have været en handelsorganisation. Kirkernes magasiner kan have tjent som pakhuse for gildernes deltagelse i Østersø-handelen. På Bornholm har sognegilderne med sikkerhed haft administrative og ikke mindst forsvarsmæssige opgaver.

På grund af øens beliggenhed har Bornholm siden oldtiden haft behov for et stærkt kystforsvar. I Knytlingesagaen fortælles, hvordan kongens hovedsmand Blod Egil skule sørge for øens sø-forsvar, og hvad der ellers påligger kongen. Egil levede på stormandsvis med lige så mange mænd/krigsfolk som kongen. Om sommeren lå han til stadighed på krigstogt og plyndrede i Vendland med 18 skibe. Efter at Knud den Hellige omkring 1085 havde fået ham hængt for sørøveri, hans mænd dræbt, lemlæstet eller drevet ud af landet, blev Bornholm igen udsat for vendiske plyndringer. Knytligesagaen beretter desuden, at der blev hærget meget i Danmark på kong Niels' tid (1104-1134) af hedninger fra Østerleden. Disse lå længe ude på krigstogt om sommeren og udplyndrede købmænd eller landenes folk. Indtil 1185 kom truslen især fra det pommerske område syd for Bornholm (Vendland), og indtil erobringen af Estland i 1219 og den tyske underlæggelse af Kurland i 1230 desuden fra de baltiske lande.

Der findes flere overleveringer fra Vestermarie og Ibsker om kurlændere. I Vestermarie findes kurlænderdiget og kurlænder-/Elisegård. I Ibsker skulle kurlænderne have afbrændt kystgårdene imellem Svaneke og Vaseåen, men de blev efter overleveringerne nedkæmpet i et slag østen Ibs kirke ved Sylten. Adskillige nedgravede sølvskattefund især fra 1000-tallet understøtter beretningerne om ufredstiderne. Heller ikke Grødby-bygden blev forskånet for voldshandlinger. En af de gravlagte fandtes med en jernpil i brystet, en anden med sværd- eller øksehug i nakken. Behovet for et varslingsystem med bavne og et landeværn må have eksisteret ligeså længe som selve ledingsystemet. Kongen må have haft en fast garnison af krigsfolk på Gamleborg og siden Lilleborg. For den almindelige befolkning har der næppe lokalt været megen beskyttelse at hente i kongens borg, der lå midt i Almindingen. Ved overfald har de været tvunget til at søge ud i udmarken eller søge beskyttelse i de gamle tilflugtsborge. Om Gamleborg i Paradisbakkerne fortæller en præsteindberetning for Bodilsker sogn i 1625, det ”menes..., at Landets Indbyggere her har haft deres tilflugt, naar Fjender var for Haanden, og at de bortdrev dem med smaa Haandstene, i de Tider, da Bøsser og Stykker (kanoner) ikke var i brug”. Ved en arkæologisk undersøgelse af

borgen i 1948-50 gen fandtes dynger af disse kastesten samt skår af Østersø-keramik, der vidste, at borgen var blevet genanvendt i tidlig middelalder.

Netop lokalbefolkningens sikkerhed kan have spillet en rolle i forbindelse med stenkirkebyggeriet, selom de af middelalderarkæologer er blevet tolket som værende primært magasiner til opbevaring og beskyttelse af kirkens/sognets gods og naturalier. Der er fortsat enighed om, at rundkirkerne er bygget som forsvarskirker, men uenighed om, hvad de har skullet forsvare. Bortset fra Ny kirke, der mangler det øverste, er rundkirkerne indrettet i tre afsnit: Nederst et kirkerum, dernæst et magasin eller naturalierum og øverst forsvarsanordninger. Ud fra enkelte møntfund og stildateringer af dørportalerne i rundkirkerne, er kirkerne blevet vurderet til først at være opført i begyndelsen af 1200-tallet, andre mener fortsat, at de er opført omkring 1150. Rundkirkerne er trods ydre ligheder forskelligt dimensioneret, også i højden. Højest er Østerlars med en murhøjde på 13 meter, Ols kirke måler 12,5 meter og Nylars 11 meter i højden. Kirkegårsdigerne, der ved Ols kirke og i Østerlars har været cikulære, antages også for at have indgået i forsvaret. Bortset fra Peders og Pouls kirker, har kirkerne også kraftige vesttårn, der kan have fungeret i forsvarsøjemed. Frem for alt har Ruts kirke og Klemens kirke en udpræget forsvarsmæssig placering på markante højdedrag.

Hvorledes retsvæsenet i tidlig middelalder i praksis har været organiseret på Bornholm, vides ikke med sikkerhed, men bestemmelser i Skånske Lov om tylvtered (tolvmandsed), jernbyrd og om, at herreds- eller sognemænd skulle skaffe klarhed i retssager, må også have været gældende på Bornholm. Det ældste landsting har efter overleveringerne ligget på bakkedraget syd for den gamle Tingsted Skole. Senere lå landstinget ved Å kirke, sandsynligvis øst for kirken, men oprindeligt måske ved Stokkekilde. Ofte var der en sammenhæng imellem markedsplads og tingsted, og ikke sjældent lå der en kongsgård i nærheden af tingstedet. Kongsgården ved Å kirke kan med stor sandsynlighed have været kannikkegård, der indtil 1895 lå umiddelbart vest for kirken. Gården kom først under domkapitlet i Lund i år 1508.

Sen middelalder (1259-1525)

Efter Lilleborgs ødelæggelse styres Bornholm fra ærkebispens borg Hammershus. Hammershus blev sandsynligvis anlagt på et tidspunkt, hvor der var et tæt samarbejde imellem ærkebisp og konge, måske i forbindelse med korstogene mod Estland (1181-1219). Hammershus var ærkebispens i Lund's største borg. I 1149 havde ærkebispesædet af kong Svend Grathe (1146-57) fået overdraget Bornholm bortset fra Rønne eller Vestre Herred, hvor kongens borg var placeret. Hammershus menes opført i begyndelsen af 1200-tallet. Præcis hvornår vides ikke med sikkerhed. Uden for den vestlige borgmur er der påvist en vold, udelukkende opbygget af sten og jord, der formodes at tilhøre den ældste borg. I årene efter 1254, hvor Jacob Erlandsen blev ærkebiskop i Lund, blev der bygget på borgen. Den indre del af borgen antages at have stået færdig senest i 1265, da kongen for første gang indtog Hammershus. Den ældste møntdatering er en mønt slået under Erik Klipping (1259-86) der fandtes indmuret i Tinghuset.

I 1259 havde ærkebispens folk indtaget og lagt kongens Lilleborg i Almindingen i ruiner. Lilleborg blev aldrig genopført, og Hammershus blev i stedet øens hovedfæstning. Under stridigheder mellem konge og ærkebisp blev Hammershus gentagne gange indtaget af kongen, men hver gang blev den efter en kort tid givet tilbage. I 1327 blev også Rønne Herred overdraget til ærkebispens, og frem til 1522 blev Bornholm styret fra Lundeborgen i Lund. Flere ærkebisper anvendte Hammershus som fast opholdssted, og to af dem døde her i henholdsvis år 1361 og 1379.

I 1522 overtog kongen igen Hammershus og Bornholm, men allerede i 1525 måtte kongen pantsætte øen til Lübeck for 50 år. Lübeckerne restaurerede og udbyggede Hammershus, men efter 1576 fik slottet lov til at forfalde.

Svenskekrigene i 1600-tallet underbyggede, at Hammershus var udtjent som fæstning. Nye fæstningsværker blev fra 1684 opført på Ertholmene, og en ny hovedbefæstning blev fra 1689 anlagt i Rønne. Efter øens administration var flyttet til Rønne, boede der indtil 1743 en vicekommandant på Hammershus. Samme år indledte staten en nedbrydning af den gamle borg.

Indtil ruinerne i 1822 blev fredet, var Hammershus et stort stenbrud, hvorfra man overalt på øen hentede bygningsmaterialer.

Fra 1885 til 1928 foretog Nationalmuseet ved P.C.Hauberg omfattende restaureringsarbejder på Hammershus. Dele af slottet blev ved denne lejlighed genopført.

Gennem det meste af senmiddelalderen styredes Bornholm således fra Lund og Hammershus. Selve administrationen var overladt til en Høvedsmand, der opkrævede told og afgifter af landets uførslers, leje af fiskebodetomter og almindelige skatter og afgifter af øens befolkning.

Gennem senmiddelalderen voksede kirkens indflydelse og dens institutioner. Flere landsognekirker fik tilbygget våbenhus. De fleste af de karakteristiske fritstående klokketårne med stenfundament antages også opført efter 1250. Kirkerummene forsynedes med kalkmalerier. Klemens kirke fik stjernehvælvinger, men ellers ændredes kirkerne ikke væsentligt. Fra landkirkerne er der kun bevaret nogle få middelalderlige gravsten.

Fra ca. 1250-1500 blev der opført 12 kapeller. De fem er endnu i brug, fem kapeller er kun bevaret som ruin, og to kapeller er blevet helt fjernede. Karakteristisk for flere af bykapellerne lå de oprindelig i randen af byen ud mod det åbne land. I Svaneke er dette forhold stadig bevaret. Alle bykapellerne, der indviedes til Skt. Nicolai, fungerede som annekser til de eksisterende landsognekirker, kun Rønne skal senest i 1434 være blevet udskilt fra Knudsker som et selvstændigt sogn. Uden for byerne oprettedes der i senmiddelalderen også kapeller. På Hammershus indviedes i 1334 et Margrethe kapel. Ved Helligdommen i Rø opførtes et Trinitatis kapel og ved Spidlegård i Åker et Skt. Jørgens kapel i tilknytning til et spedalskhedshospital. Navnet Spidlegård er afledt af hospital. Gården, der i dag ligger vest for Læsåen, har oprindelig ligget øst for åen og syd for ruinen af det lille kapel tilknyttet Sankt Jørgensgården. Kapellet, der er opført i midten af 1200-tallet, har været bygget af kalkstensfliser og store kampesten. I hjørnerne og dørportalen mod syd har man også brugt silurkalksten, der var let at hugge til og forme.

I kapellets østende finder man fundamenter til 3 altre. Et stort alter ses midt for i skibet, og 2 små sidealtre findes ude ved væggene.

Dele af kirkegården er udgravet omkring kapellet. Undersøgelser af skeletterne herfra har vist, at flere af de ældste gravlagte var vanskabte som følge af spedalskhed. I gravene fra 1500-tallet havde skeletterne derimod sygelige forandringer som følge af syfilis.

Syfilis kom til Europa med søfolk fra Amerika efter 1492. Sygdommen blev lynhurtigt spredt over hele Europa og kom antagelig til Danmark omkring 1497 med Den saksiske Garde, som kong Hans havde hyret i Unionskrigen mod Sverige.

Skeletterne ved Spidlegård viser, at syfilis i 1500-tallet var udbredt på Bornholm i den meget ondartede og dødelige form. Efterhånden som spedalskhed blev udryddet på øen, overtog Sankt Jørgensgården ved Spidlegård til gengæld plejen af denne alvorlige sygdom. De fleste gravlæggelser er sket i 1600-tallet under de store pestepidemier i henholdsvis 1618 og 1653-54 som hvergang kostede op imod en tredjedel af befolkningen livet.

Kapellet og kirkegården ved Spidlegård blev brugt indtil 1694 hvor hospitalet flyttedes til Åkirkeby.

Sankt Jørgen var i middelalderen en meget populær martyrhelgen i Norden. Kendt er blandt andet fortællingen om Sankt Jørgens kamp mod dragen, der stammer helt tilbage fra 1000-tallet.

I 1400-tallet overtog spedalskhedshospitalerne Sankt Jørgen som beskytter og værge. Hospitalerne blev derefter kaldt Sankt Jørgensgårde.

Spedalskhed var kendt i Danmark allerede omkring 1200 og var en meget udbredt sygdom indtil ca. 1600. Sygdommen skyldtes en bakterie, der i første omgang angreb centralnervesystemet. Senere bredte der sig over hele kroppen følelseløse partier, der udvikledes til knuder og åbne ulægelige sår. Hår, fingre og tæer visnede langsomt bort, og de syge blev til sidst helt forkrøblede.

Ifølge gammel overtro opstod spedalskhed, når man indtog fisk og mælk samtidig. Man var dog helt klar over sygdommens smittefare. Så tidligt som i 1294 påbød stadsretten i København spedalske at undgå berøring med andre borgere. I 1400-tallet havde man endog ret til med tvang at indlægge spedalske på Sankt Jørgensgårdene. For at isolere patienterne var Sankt Jørgensgårdene placeret uden for byerne. Man ved dog ikke meget om, hvordan disse har været indrettet.

Livet i Sankt Jørgensgårdene var organiseret ligesom i et kloster. Den daglige pleje var overladt til frivillige hjælpere. Hvert hospital havde endvidere en forstander og en præst, som dog ikke behøvede at bo på hospitalerne. Mange spedalske har sikkert kun brugt hospitalerne til natophold, idet de udstyret med larmende skralder og klaptræer havde lov til at tigge ved landevejene. På bestemte ugedage havde de også lov til at tigge i byerne.

Omkring 1600 var spedalskhed en sjælden sygdom i Danmark. Den tvangsmæssige isolation har sikkert gjort sit til, at man fik sygdommen udryddet.

Til brug for de udenlandske købmænd oprettede greifswalderne et Jomfru Maria kapel i Rønne – omtales første gang i 1434. På fiskemarkedspladsen på Hammerknuden opførtes et Salomons kapel. Salomons kapel er formentlig opført på foranledning af ærkebispens i Lund i begyndelsen af 1300-tallet.

Så vidt man kan skønne, har kapellet fået navn efter den hellige Salomon, der var en af dominikanermunkenes hellige mænd. Dominikanerne havde i begyndelsen af 1300-tallet megen indflydelse ved pavehoffet i Rom. Det var sandsynligvis for at stå sig godt med denne kirkemagt, at ærkebispesædet lod kapellet indvi til Sankt Salomon.

Salomons kapel er bygget af munkesten og tilhuggede kampesten. Det er opført i to omgange. Først byggede man det lille rektangulære kirkerum. Senere tilføjede man våbenhuset i syd.

Inde i selve kirkerummet ser man mod øst fundamentet til alterbordet. Langs væggene i våbenhuset finder man endvidere bænke muret op af munkesten. Gulvet i kirken har været belagt med munkesten og fliser, og taget har været dækket med tegl.

Som ruinen fremstår i dag, er den restaureret i forbindelse med en undersøgelse i 1923. Ved denne lejlighed fandt man bunker med knust rudeglas, som viser, at kapellet har haft vinduer i sydmuren, i vestgavlen og midt for i nordmuren.

Salomons kapel er opført i tilknytning til et af de sildemarkeder, der i middelalderen opstod ved Bornholms øst- og nordøstkyst.

Det var særlig købmændene fra de tyske hansastæder, der opsøgte disse sildemarkeder. Mange af de mønter, der er fundet i Salomons kapel, stammer fra Hamburg og Lübeck. Man må forestille sig, at der har været et sandt leben af handelsmænd og fiskere i tiden 24. august til 9. oktober, hvor sildefiskeriet var på sit højeste.

Den lille naturhavn Kragkås lige sydvest for Salomons kapel har været en velegnet landingsplads for sildebådene og handelsskibene.

Tæt nordvest for Salomons kapel findes en hellig kilde. Omkring dette kildevæld har der i sin tid været bygget en stensætning. Både kapellet og helligkilden mistede deres betydning efter Reformationen i 1536. I 1648 fik byfogeden i Allinge overdraget loftplankerne og bjælkerne fra kapellet. Derefter er bygningen hurtigt gået i forfald.

I alt 9 helligkilder kendes fra Bornholm. Særlig betydning tillagdes kilden ved Helligdommen i Rø, hvor der i senmiddelalderen opførtes et Trinitatis kapel. Kilden findes endnu bevaret, men selve kapellet er i dag helt fjernet. Om stedet skrev Rasmus Pedersen Ravn i 1671 ”End nedre udi Havbredden..er et Helligdom, en Kilde, til hvilken mange syge og skrøbelige Mennesker af hele Landet om Sct. Johannes Aften eller Nat hensøger, Hjælp for deres Sygdom og Svaghed der at erfinde, menendes, naar de den Tid noget af den Kildes Vand erlanger, det samme bruges indvortes eller udvortes, ligesom Lemmernes Bræk og Brøst er, skulle de få det bedre”.

I Præsteindberetningerne fra 1625 berettes, at der i dalen syd for kapellet fandtes en stemrøse, hvori der var placeret mangfoldige kors med menneske- og dyrehår samt forskelligt farvede klude.

Kirken fik ikke ubetydelige indtægter fra kilderne; således blev midlerne fra Koldekilde i Almindingen fordelt mellem Spidlegårds hospital og Nylars kirke.

Indtil Den Sorte Død 1349-50 satte en effektiv stopper for væksten, kendetegnedes middelalderen af en opfattende handel og et meget rigt sildefiskeri. Øget handel og den forbedrede udnyttelse af kystressourcerne medførte købstadsdannelse, anlæggelse af fiskelejer og kapeller samt opførelsen af et stort antal fiskerboder især langs øens østkyst. Rønne omtales i 1277, men nævnes først som købstad i 1327. I 1346 udstedte ærkebispens købstadslove (birkeret) til Åkirkeby og Nexø, der

herefter blev udskilt fra herredet og fik eget byting. Svaneke nævnes som by i 1491, men først i 1500-tallet fik Svaneke og Hasle købstadsstatus.

På trods af sagn om en næsten total affolkning af øen efter Den Sorte Død har det været meget vanskeligt at påvise ødegårde fra denne tid. De fleste tomter ser ud til at være genbebyggede, efterhånden som befolkningstallet steg igen. I modsætning til det meget store antal bopladser fra tidlig middelalder kendes foreløbig kun 19 pladser fra senmiddelalderen. Hvor tomter fra senmiddelalder ligger overpløjede i det åbne land, er de ligesom tomterne fra tidlig middelalder i reglen fundrige og nemme at tidsbestemme. Ofte findes der skår af gråt, blått eller hvidt stentøj på pladserne, glaseret lertøj, tegl og munkesten kan forekomme, desuden findes ofte metaller, jern og bronzer samt fragmenter af malmgryder.

Handel med håndværks-, fiskeri- og landbrugsvarer har været vigtige livslinier og vejen til velstand. Kun undtagelsesvis høres dog om lokale købmænd. Dog omtales regler for særlige torvedage. Størstedelen af handelen synes varetaget af tyske købmænd især fra Hansestæderne Greifswald, Kolberg, Stralsund, Danzig og Königsberg. I præsteindberetningerne fra 1625 omtales det, at Åkirkeby i gammel tid havde sin havn og strand under Raghammer. Stedet er i dag helt tilsandet, og bortset fra et kildevæld og en bæk (Hullebæk) er det umuligt at fornemme, at dette var Lundekirkens kontaktvej til Åkirkeby. Andre naturgivne landingspladser som Rønne, Sandvig, Melsted, Listed, Årsdale og Nexø er endnu lette at erkende og eller afsløres, fordi der ved alle de gode havne er blevet opført skanser. For Bornholm fik den store efterspørgsel efter sild, der blev en vigtig spise i den katolske fastetid, mærkbar betydning. Befolkningen blev fiskerbønder. Kvægholdet udvidedes også, da produktionen af saltet smør fra omkring 1300 ligeledes fik stor betydning som eksportvare.

I middelalderen fandtes der i Øresund og omkring Bornholm enorme mængder sild. Efter man i 1200-tallet fik organiseret udvindingen af salt, bl.a. fra Lüneburg Heide, blev saltet sild den helt store eksportvare i det katolske Europa, hvor man i fastetiden ikke måtte spise kød, og der derfor var særlig efterspørgsel på fisk. Handlen organiseredes især af Hansestæderne, hvis købmænd søgte til sildemarkederne i tiden 24. august til 9. oktober, hvor det store fiskeri foregik. Gennem hele højmiddelalderen blev markederne domineret af de østlige hansestæder; fra midten af 1400-årene overtog Lybæk denne dominans. Ifølge skriftlige kilder var det skik på Bornholm, at købmænd lod deres salt ligge fra det ene år til det andet. Ved boderne er der som det kendes fra Skåne, også fundet cirkulære grubeformede forsænkninger med lerbund, såkaldte "lerbottener", der må have tjent ved tilberedningen og nedsaltningen af silden. Selve transporten til søs foregik i tøndes. Især langs Bornholms øst- og nordøstkyst findes der ved flere af de mindre naturhavne små samlinger af bodetomter. I Rønne omtales det i 1532, at de tyske købmænd havde boder og bosteder, hvorfra de drev handel med borgere og bønder. Ligeledes berettes det i 1379, at ærkebispens foged havde ladet bygge 6 boder i fiskerlejet Listed til 6 mark sølv i årlig udleje.

Allerede i 1400-tallet berettes det, at mængden af sild i Østersøen var aftagende. På denne tid er det sandsynligt, at de fleste små fiskerlejer er blevet opgivet og i stedet samlet i de eksisterende større fiskerlejer.

I senmiddelalderen, da Hammershus var centrum for øens styre, og købstæderne voksede, blev vejnettet indrettet herefter. Mindre veje blev knyttet til skanser og vandmøller. I gildesskråen fra Olsker omtales det, at gildet skulle vedligeholde vejene. Hulvejene er fortrinsvis bevaret i skove, udyrkede arealer og ikke mindst ådalenes skrænter, hvor de ligger i forlængelse af vadesteder. Vejene har pga. Bornholms mange sprække- og ådale ofte måttet krydse større eller mindre vandløb. Overgangsstederne eller vadestederne er blevet placeret der, hvor naturforholdene gjorde en overgang lettest. De største og mest benyttede vadesteder findes overleveret i stednavne med endelsen vad, f.eks. Brandsvad, Marevad og Lyngvad. Også ordet vase, der genfindes i Vaseå, Vasebæk eller Vasagård, henviser til overgangssteder. En "vasa" var en primitiv understøttelse af jordbunden med sten eller risknipper for at muliggøre færdsel over sumpede eller bløde steder. Mange af disse vaser og vad findes endnu bevaret sammen med hulvejsporene på begge sider af overgangsstedet. Nogle af de bedst bevarede hulveje findes omkring overgangsstedet Ålekistebro,

hvor et helt system af hulveje har ført til Hammershus. Ad disse veje har Bornholmerne måttet køre med bl.a. bygningsmaterialer, brændsel og deres afgifter eller for at møde til hoveriarbejde på slottet. Middelalderens vejnet bestod så godt som udelukkende af hulveje uden helt faste grænser. Når et vejspor blev for dybt, anlagdes blot et nyt ved siden af det gamle. Derfor ses ofte flere hulveje tæt ved hinanden.

Med den voksende bydannelse bliver der især i 12-1300-tallet stiftet mange købmands- og håndværkergilder. Disse gilder var erhvervsmæssige sammenslutninger med det formål at beskytte medlemmer mod fremmede konkurrenter og på alle måder støtte hinanden ved f.eks. retssager og sygdom. De bornholmske sognegilder varetog i senmiddelalderen primært sognets fællesopgaver – udredning af sognets landgilde, fordeling af hoveri til slottet, udbygning af veje, organisering af lande-/sogneværnet samt vedligeholdelse af skydevolde og bavnne.

I senmiddelalderen har de fleste af øens landkirker endnu kunnet fungere som forsvarskirker. Her opbevaredes sognets våben, og ved kirken samledes sogneværnet under ledelse af en "Fænnike". Trods et organiseret forsvar blev Bornholm heller ikke i senmiddelalderen forskånet for overfald og brandskatning. Som altid ses der en sammenhæng imellem nedgravede skatte og urotider. En stor sølvskat med næsten 2200 mønter på tilsammen 2,5 kg sølv blev omkring 1285 gravet ned på Slamrebjerg. På dette tidspunkt hærgedes Danmark af norske fribyttere. Andre fund ser ud til at knytte sig til uroligheder omkring 1360, tyske sørøveres plyndringer af øen 1391-1393 samt tyske Hanseflåders brandskatning og afbrænding af halvdelen af øens gårde i 1427-28. På Hammershus er der fundet en skat med 22 guldgylden og 4 fingerringe, der sandsynligvis kan knyttes til lybækkernes indtagelse af Hammershus i 1522.

Enkelte middelaldergårde, ejet af stormænd, kan muligvis også have været befæstede. Især i 1300-tallet var privatborge almindelige. Tæt øst for St. Myregård i Nylars findes der, midt i en opdæmmed sø, bevaret et cirkulært fundament, 38 meter i diameter, der er blevet tolket som resterne af et voldsted. En arkæologisk undersøgelse af "voldgraven" i 1985 gav ikke nogen endelig afklaring af forholdene, men satte et stort spørgsmålstegn ved, om "voldstedet" var andet end et haveanlæg.

Når en fjende var under landet, blev der ringet med kirkeklokkerne, og bavnene blev tændt for at samle landeværnet. I 1428 indskærpede Kong Erik af Pommern på landstinget i Ringsted befolkningen at holde strandvagt og anlægge kystværn. Opråbet blev fremsagt på Sjælland, men kan også have omfattet Bornholm. Ligeledes omtales det, at "det var gammel Sædvane og Ret, at naar Fjenden kommer for Landet, og Bavnen brænder, og Vidie-brand ginger, skal den, der bliver hjemme, hænges ved sin egen Bjælke".

Under Kong Hans (1481-1513), gentages af Erik af Pommerns opfordring om at anlægge skærm diger langs stranden. Mange af øens skanser kan være blevet anlagt i 14-1500-tallet. Givetvis er mange senere hen blot holdt ved lige. Selv ved arkæologiske undersøgelser kan skanserne være vanskelige at datere. De ældste skanseanlæg er bygget som lange lave jordvolde så nær strandkanten som muligt. De er anlagt ved kyststrækninger, der havde gode landgangsmuligheder for mindre både. Det vil sige ved bæk- og åudløb og ved flade jævne strande, hvor der er dybt helt ind under land.

Domsmyndigheden i retssager blev varetaget af by-, sogne-, herreds og landsting. Hammershus er formentlig kort efter slottets udbygning efter 1252 blevet udskilt med egen birkeret med tinghus og galge. Dette underbygges af, at der i tinghuset fandtes indmuret en mønt fra Erik Klippings tid (1259-1286). I takt med at byerne Rønne, Åkirkeby, Nexø, Svaneke og Hasle fik købstadslove (birkeret), blev disse også udskilt fra herredstingene med selvstændige byting og galgebakker. Ved Vesermarie, Klemens, Østermarie og Å kirker afholdtes herredsting. Tinget lededes af herredfogedes, der lå inde med landets love. Over disse herredsting stod øens fællesting, i senmiddelalderen benævnt landsting og ledet af en landsdommer. Landstinget mødtes lørdagen før Skt. Hans ved Å kirke.

Lybækkertiden (1525-1576)

Under oprøret mod Christian 2. og hans styre i 1523 støttede lybækkerne den sejrende Frederik 1. Til dækning af krigsudgifterne blev Bornholm pantsat til Lybæk for 50 år fra 1525. Bornholm forblev at være en del af det danske rige, men indtil 1576 blev øen styret af lybske fogeder. Lybækkerne havde årene forud, 1509-11 og 1522, ført an i flere brandskatninger og udplyndringer af øen. Det var derfor næppe med den største begejstring, befolkningen modtog lybækkerne, og da øen i de følgende år blev meget hårdt beskattet, medførte det mange klager til den danske konge. I 1535 kom det til et væbnet oprør ved Ugleenge syd for Åkirkeby. Bornholmerne blev slået ned, men alligevel lykkedes det siden hen at få lempet beskattningen. Netop pga. de mange skriftlige klager og det lybske bogholderi findes bevaret mange informationer om lybækkertiden på Bornholm. Trods afgivne løfter om forlængelse af pantet i yderligere 50 år var Hansestadens magt blevet så svækket, at det lykkedes Frederik 2. at få øen tilbageleveret i 1576.

Selvom ærkesædet i 1522 på kongens forlangende havde måttet aflevere Bornholm, bevarede kirken indtil 1541 sit gods på øen. De fleste katolske præster fortsatte i embedet, og tiendeydelsen fortsatte, dog gik nu en del af ydelsen til kongen.

En egentlig jordebog over kirkens indtægter og gods blev først nedskrevet i 1569. Jordebogen indeholder den første omtale af et større antal stednavne, hvoraf mange har kunnet stedfæstes. Kirkerne blev ikke udbygget under lybækkerne, men i Pouls kirke findes og i Å kirke er der registreret kalkmalerier fra år 1560-70. Der er også bevaret gravsten fra tre af de lybske fogeder i Allinge og Å kirke. Desuden kendes optegnelser om enkelte gravsten fra denne tid. Disse er fundet på gårde, hvor de har været genbrugt som trappe-, bro-, eller ”brødkar”sten.

De ældste beskrivelser af øens bebyggelse og topografiske kort går kun tilbage til 16-1700-tallet, men de gengiver med stor sikkerhed også bebyggelsen i 14-1500-tallet. Kystbebyggelsen kendetegnes af 4 købsteder og 18 fiskerlejer. Indlandsbebyggelsen kendetegnes ved én købstad, 950 enkeltgårde og 400 udbyggere (husmænd). Gårdene ligger placeret i et bredt bælte omkring det store, centrale, uopdyrkede, fælles overdrev – Almindingen. Selvejer(arve/skatte)- og vornede(fæste)gårdene har fra denne tid bevaret et gårdnummer, der stadigvæk benyttes. I en jordebog fra 1691-92 anføres 680 selvejergårde, 224 vornedegårde, 16 sæde- eller proprietærgårde samt 30 præste- og degnegårde. I præsteindberetningen fra 1624 angives det samlede antal gårde til 881. Ravn angiver i 1671 antallet af gårde til 879 (672 selvejergårde og 207 vornedegårde). Dog kan ifølge Ravn disse tal ikke sættes så endeligt, ”thi udi forrige Tide vare de ved et Tusende tilsammen, men siden er der bleven saa megen Forandring derpaa udi askillelige Maade, at nogle ere af dennem slet blevne øde, saa der er ikke en Sogn, der findes jo nogle øde Gårde udi”.

Under lybækkertiden klagede købmænd fra andre Hansebyer over, at Lybæk monopoliserede handlen på Bornholm. Den givtige Østersø-handel var dog generelt på retur, handelsvejene blev mere vestvendte. Silden forsvandt fra Østersøen og med dem de store indtægter med handel og eksport af saltet sild. Landbruget blev igen det betydeligste erhverv.

Det var først i 1500-tallet, at vognene begyndte at blive almindelige som befordringsmiddel for personer. Lybækkerne omtaler, hvor dårlige vejene var på øen, og Schweder Ketting anlagde derfor stensatte køreveje fra Vallensgård og til Åkirkeby. Salchow gør i sin militærbeskrivelse fra 1814 rede for vejene, som de formentlig også har taget sig ud i middelalderen. ”De egentlige Landeveie holdes aarligen ved lige, men ere om For- og Efteraaret ofte yderst besværlige og neppe fremkommelige”. – Der ”gives en overordentlig Mængde mindre Veie..Det er en Følge af Gaardenes isolerte Beliggenhed, da i det mindste hver Strøg af Gaardene har sin Kirkevei; mangan Gaardsstrøg har directe Vei til nærmeste Kiøbstad;..Desforuden haves en Deel Kommunikations-Veie imellem Sognene og Sognets Beboere. De mindre Veie ere ikke altid bestandige, men oppløies og tilsaaes tidt for Sommeren og omlegges da mangan gang til følgende Aar.”

Sandsynligvis har der over de dybeste og vanskeligst passerbare åer været opført træbroer. Stenbroer bliver først almindelige i 1800-tallet. Helt frem til 1900-tallet har den hurtigste og mest effektive form for transport været søvejen.

Endnu i lybækkertiden betalte sognene en kollektiv landgilde, der indbyrdes måtte reguleres og fordeles. Først fra jordebøgerne 1598-99 bliver bønderne beskattet individuelt.

I 1535 efter opstanden og slaget ved Ugleenge blev de våben, der opbevarede til landeværnet i kirkerne, fjernet af lybækkerne. Under 7-årskrigen, 1563-70, genoprettedes landeværnet, og alle truede kystområder blev befæstet med skanser og gruber. Også den gamle bygdeborg Ringborgen blev muligvis igen taget i brug. Sandsynligvis var det lybækkerne, der på NØ-siden af Rispebjerg opførte skærmvolden/skansen Bukkediget. Trods arkæologiske undersøgelser i 1950 er det ikke lykkedes at datere volden. Feltejren betegnedes Korreslot, hvilket en ejendom tæt ved Bukkediget endnu kaldes. Selve lejren er der endnu ikke fundet spor af.

Kun få steder i Danmark har der været opført så mange skanser som langs Bornholms kyst. I 1807 opgøres antallet til 214 kystskanser. Af disse er endnu 90 bevarede og fredede. En del er forsætligt blevet fjernede, nogle har havet taget, andre er beskyttede efter Naturbeskyttelsesloven, men endnu ikke tinglyst fredede. De fleste skanser har været i brug helt frem til 1814. Enkelte indlandsskanser menes også anlagt i årene 1563-70, bl.a. skansen NV for Kattesletsgård i Bodilsker samt en mulig skanse ved Hulvidje-skoven Ø for Bodils kirke.